

НАЦІОНАЛЬНЕ АГЕНТСТВО
З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

NATIONAL AGENCY
ON CORRUPTION PREVENTION

ПРІОРИТЕТНІ ГАЛУЗІ ДЛЯ СТРАТЕГІЧНОГО АНАЛІЗУ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ: аналітичне дослідження

Жовтень, 2020 рік

Корупційна ураженість публічного управління в Україні підтверджена широким колом аналітичних та соціологічних досліджень міжнародних, державних та громадських інституцій. Незважаючи на те, що модель оцінювання корупційних ризиків нормативно впроваджена в Україні з 2018 року, більшість державних органів обмежують оцінку корупційної вразливості своєї діяльності формальними підходами.

Кроком у відповідь на цей виклик від оновленого Національного агентства з питань запобігання корупції є започаткування напряму стратегічного аналізу корупційних ризиків. Базовими основами роботи цього напряму для якісної превенції корупції є проактивний експертний аналіз корупційних ризиків у корупційно-вразливих галузях (сферах) публічного управління та економіки, розробка та впровадження системних заходів із їхнього усунення (мінімізації).

Важливим завданням якісного планування обмежених людських ресурсів напряму стратегічного аналізу корупційних ризиків є визначення пріоритетів для аналізу, адже корупційні ризики і схеми пронизують усю систему відносин за участю державних органів, а суспільні очікування щодо побудови доброчесного публічного управління є масовими та негайними.

Тому це дослідження мало на меті обґрунтовано та доказово визначити перелік найбільш корупційно-уражених галузей та сфер та визначити на цій основі пріоритети щодо проведення стратегічного аналізу корупційних ризиків на найближчий часовий період 2020-2021 років командою Департаменту запобігання та виявлення корупції Національного агентства з питань запобігання корупції.

Розроблена методологія може стати у нагоді й при здійсненні інших аналітичних досліджень щодо корупції у конкретних галузях публічного управління.

Над дослідженням працювали співробітники Департаменту запобігання та виявлення корупції, а саме: С. Деркач, проф. А.Галай, Д. Софіна, С. Мовчан, С. Савіч.

I. ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оновлена концепція роботи Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) з корупційними ризиками та антикорупційними програмами впроваджує напрям стратегічного аналізу корупційних ризиків. Серед стратегічних орієнтирів відповідального за цей напрям Департаменту запобігання та виявлення корупції – пілотування аналізу корупційних ризиків у кількох пріоритетних галузях управління/економіки. Предметом аналізу будуть окремі сфери у межах галузі, оскільки охопити річним аналізом усю множинність сфер у окремих галузях буде неможливо без суттєвого погіршення якості такого аналізу.

Попереднє вивчення опублікованих експертних та соціологічних досліджень щодо уражених корупцією галузей/сфер публічного управління в Україні демонструє широке розмаїття поглядів учених, практиків та пересічних громадян, що не дозволяє обґрунтовано обрати декілька сфер для стратегічного аналізу. Тому **метою** цього дослідження є прозоре обґрунтоване визначення пріоритетних галузей/сфер публічного управління та економіки, що підлягатимуть стратегічному аналізу корупційних ризиків.

Для цілей цього дослідження сфера публічного управління/економіки розглядається як близьке поняття до кола ключових бізнес-процесів організації у розумінні методу "Аналізу впливів на діяльність" (Business Impact Analysis, ISO 31010). З позиції стратегічного аналізу корупційних ризиків сфери публічного управління можуть бути як стандартизовані у різних галузях (такими є менеджмент персоналу, фінансовий менеджмент, менеджмент матеріальних ресурсів, реалізація контрольних повноважень, надання послуг), так і специфічними для кожної галузі (розподіл галузі на сфери засновується на управлінській структурі органу публічного управління).

Розроблена методологія визначення пріоритетних сфер для аналізу корупційних ризиків передбачає послідовний алгоритм оцінки галузей/сфер, що дозволить їх рейтингувати на основі зрозумілих критеріїв.

У її основу покладена формула:

$$PI = RL + IL + LL$$

де:

– *PI (Priority Index) – коефіцієнт пріоритетності галузі/сфери публічного управління,*

– *RL (Relevance Level) – оцінка актуальності галузі/сфери публічного управління/економіки виходячи із визнаних сучасних потреб суспільства та держави, а також антикорупційних пріоритетів;*

– *IL (Impact Level) – оцінка наслідків корупційних подій: раніше відфільтровані на основі оцінки актуальності галузі/сфери публічного управління характеризуються за структурованими наслідками (уразливостями), що згруповані на політико-правові, економічні, соціальні та технологічні.*

– *LL (Likelihood Level) – оцінка ймовірності корупційних подій у галузі/сфері. Критерій передбачає оцінку кількості виявлених випадків вчинення корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, оцінку динаміки та потенційну можливість таких правопорушень у галузі/сфері. Маркером для застосування цього критерію є записи Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; інформація про схеми, виявлені органами досудового розслідування, що були передані до суду, обвинувальні вироки; публікації (з*

додатковою перевіркою достовірності) у засобах масової інформації, матеріали опублікованих авторитетних журналістських розслідувань.

Формула має наслідком математичний підхід, де кожен критерій оцінюється за трибальною шкалою: 1 бал – низький рівень оцінки; 2 бали – середній рівень оцінки; 3 бали – високий рівень оцінки.

Ключові методи аналізу, які застосовуються у дослідженні пріоритетних галузей для стратегічного аналізу корупційних ризиків – метод експертних оцінок Делфі (Delphi Technique), метод "Аналізу впливів на діяльність" (Business Impact Analysis), метод PEST аналіз, які застосовуються у розумінні стандарту ISO 31010.

II. ОЦІНКА АКТУАЛЬНОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО АНАЛІЗУ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ

Застосування цього критерію передбачає оцінку актуальності аналізу корупційних ризиків у галузі/сфері публічного управління/економіки з урахуванням із визнаних сучасних потреб суспільства та держави, а також антикорупційних пріоритетів.

На цьому етапі було опрацьоване широке коло програмних документів, звітів, стратегій, планів, моніторингових звітів міжнародних організацій, спеціалізованих досліджень у сфері корупції, опитувань, що характеризували галузі публічного управління/економіки в Україні як такі, що мають пріоритетний характер.

Дослідження були підібрані таким чином, щоб вони рівномірно охоплювали визначені державою та рекомендовані міжнародними спеціалізованими організаціями загальнонаціональні програми розвитку, спеціалізовані антикорупційні дослідження, а також релевантні аналітичні дослідження та соціологічні опитування.

При розгляді пріоритетних сфер вивчалися програми/дослідження, що охоплюють короткострокові (в середньому один рік), середньострокові (2-4 роки) та довгострокові періоди дії (більше 4 років). У більшості державних програм розглядалися чинні акти. У деяких важливих сферах, у яких на момент підготовки дослідження була відсутня програма на поточний період, були взяті до уваги програми за попередній період (наприклад, План дій Україна-НАТО на 2019 рік), а також проекти, зокрема – Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2020 – 2024 роки, яка на момент завершення дослідження була схвалена Кабінетом Міністрів України, а в Верховній Раді України було зареєстровано законопроект №4135, який передбачає її впровадження

Зазначені у програмах галузі/сфери публічного управління/економіки редакційно опрацьовувались для однотипового звучання. З усіх перелічених пріоритетів виключались позиції щодо антикорупційної реформи як такої, що не підлягатиме аналізу на корупційні ризики. Нумерації у переліках вражених корупцією галузей/сфер наводились для зручності і не означають рейтинговості.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України: постанова КМУ від 29.09.2019 №849ⁱ: 1. Транспортна інфраструктура 2. Комунальне господарство 3. Монополії та неформальні групи впливу 4. Подолання бідності (соцполітика) 5. Військовий конфлікт (оборона)	Річна національна програма під егідою Комісії Україна - НАТО на 2019 рік: указ Президента України №117/2019^{vii}: 1. Корупція у сфері оборони 2. Легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом 3. Непрозора виборча система 4. Е-урядування 5. Децентралізація	Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року: розпорядженням КМУ від 03.04.2017 №275-р^{xvi}: 1. Адміністрування податків 2. Митна система 3. Фінансовий сектор 4. Державна допомога суб'єктам господарювання 5. Деретуляція 6. Конкуренція підприємництва
---	---	---

<p style="text-align: center;">***</p> <p>Стратегія реформування державного управління України на період до 2021 року: розпорядження КМУ від 18.12.2018 № 1102-рⁱⁱ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Формування і координація державної політики (стратегічне планування державної політики, якість нормативно-правової бази та державної політики в цілому, включаючи вимоги щодо формування державної політики на основі ґрунтового аналізу та участь громадськості) 2. Модернізація державної служби та управління людськими ресурсами 3. Забезпечення підзвітності органів державного управління (прозорість роботи, вільний доступ до публічної інформації, організація системи органів державного управління з чітким визначенням підзвітності, можливість судового перегляду рішень) 4. Надання адміністративних послуг (стандарти надання та гарантії щодо адміністративних процедур, якість адміністративних послуг, електронне урядування) 5. Управління державними фінансами (адміністрування податків, підготовка та виконання державного бюджету, система державних закупівель, внутрішній аудит, облік та звітність, зовнішній аудит) <p style="text-align: center;">***</p> <p>Corruption Perceptions Index 2019. Transparency Internationalⁱⁱⁱ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Прозорість ведення бізнесу та доступ до реєстрів власності. 2. Правоохоронні органи. 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Освіта 7. Соціальна політика (права внутрішньо-переміщених осіб) 8. Гендерна рівність у галузях безпеки та оборони 9. Правосуддя і прокуратура 10. Пенітенціарна система і пробація 11. Державна безоплатна правова допомога 12. Податкова система 13. Деретуляція бізнесу 14. Енергетичний сектор 15. Сільське господарство 16. Державна наука 17. Екологічна безпека 18. Критична інфраструктура <p style="text-align: center;">***</p> <p>Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015^{viii}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Національна безпека та оборона 2. Правосуддя. 3. Правоохоронна системи 4. Децентралізація 5. Деретуляція та розвиток підприємництва 6. Охорона здоров'я 7. Податкова система 8. Енергонезалежність 9. Просування інтересів України у світовому інформаційному просторі <p style="text-align: center;">***</p> <p>Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors: Compliance Report of Ukraine. Fourth Evaluation Round. GRECO. 2020^{ix}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Верховна Рада (депутати) 2. Правосуддя 3. Прокуратура <p style="text-align: center;">***</p> <p>Anti-Corruption Reforms in Ukraine. Fourth Round of Monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan 2017^x / Anti-Corruption</p>	<ol style="list-style-type: none"> 7. Управління державною власністю та приватизація 8. Публічні закупівлі 9. Інновації та інтелектуальна власності 10. Промислове виробництво та залучення інвестицій 11. Регіональний економічний розвиток 12. Зайнятність, ринок праці 13. Земельна реформа 14. Сільське господарство 15. Якість і безпеність харчових продуктів 16. Органічний ринок 17. Енергетична незалежність 18. Вугільна галузь 19. Відновлювана енергетика 20. Енергоефективність та енергозбереження 21. Виробництво та постачання теплової енергії 22. Житлово-комунальне господарство 23. Власний видобуток мінеральних ресурсів 24. Поводження з відходами 25. Транспортні сервіси 26. Локальна і регіональна транспортна інфраструктура 27. Електронне урядування 28. Децентралізація 29. Управління державними фінансами 30. Держфінконтроль 31. Адаптація до зміни клімату 32. Збереження природної спадщини 33. Екологічне врядування 34. Управління водними ресурсами 35. Медичне страхування 36. Громадське здоров'я 37. Доступність лікарських засобів 38. Екстрена медична допомога та медицина катастроф 39. Високоспеціалізована медична допомога
--	--	---

<p>3. Правосуддя та прокуратура. 4. Політичні партії. 5. Служба безпеки. ***</p> <p>Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2020 – 2024 роки^{iv}:</p> <p>1.Справедливий суд, прокуратура та поліція. 2.Державне регулювання економіки. 3.Податки і митниця. 4.Державний та приватний сектори економіки. 5.Будівництво, земельні відносини та інфраструктура. 6.Сектор оборони. 7.Охорона здоров'я та соціальний захист. ***</p> <p>Про запобігання корупції Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII^v:</p> <p>1. Права та свободи людини і громадянина (правосуддя, прокуратура, правоохоронні органи) 2. Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. 3. Надання адміністративних послуг (дерегуляція та розвиток підприємництва, адміністративні послуги) 4. Розподіл та витрачання коштів державного бюджету та місцевих бюджетів (податкова система, децентралізація, державні фінанси) 5. Конкурсні (тендерні) процедури (державні закупівлі) ***</p> <p>Сприйняття успішності проведення</p>	<p>Reforms in Ukraine Prevention and Prosecution of Corruption in State-Owned Enterprises 4th Round of Monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan 2018^{xi}:</p> <p>1. Приватизація 2. Управління державними підприємствами 3. Енергетика 4. Правосуддя, прокуратура 5. Адміністративні послуги 6. Інфраструктура 7. Транспорт ***</p> <p>Реформи в Україні: громадська думка населення-2019. Фонд «Демократичні ініціативи», Центру Разумкова^{xii}:</p> <p>1. Охорона здоров'я 2. Пенсійна система 3. Система соціального захисту 4. Органи правопорядку 5. Оборона 6. Освіта 7. Земельна реформа. 8. Енергетика ***</p> <p>Корупція в Україні: сприйняття, досвід, ставлення. Аналіз загальнонаціональних опитувань 2015-2018. РАСТ, КМІС^{xiii}:</p> <p>1. Донецька і Луганська області 2. Житлово комунальні, транспортні послуги 3. Охорона здоров'я 4. Правосуддя 5. Закарпатська, Рівненська області, м.Київ ***</p> <p>Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування підприємців, експертів та населення</p>	<p>40. Соціальні та реабілітаційні послуги у територіальних громадах 41. Нова українська школа 42. Професійно-технічна освіта 43. Вища освіта 44. Управління та фінансування науки 45. Пенсійне страхування 46. Державна соціальна підтримка населення 47. Захист прав дітей 48. Обіг державної мови 49. Національно-патріотичне виховання 50. Суспільне телебачення і радіомовлення 51. Культурно-мистецький потенціал та збереження культурної спадщини 52. Здоров'я нації 53. Можливості для молоді 54. Виконання судових рішень 55. Пробація та ресоціалізація 56. Доступ до правосуддя та правової допомоги 57. Управління ресурсами в секторі оборони 58. Оперативні спроможності сил оборони 59. Об'єднана система логістики і системи медичного забезпечення 60. Професіоналізація сил оборони 61. Охорона державного кордону 62. Національна гвардія 63. Відновлення політико-дипломатичним шляхом територіальної цілісності 64. Території, що зазнали негативного впливу внаслідок тимчасової окупації або збройного конфлікту 65. Права і свобод внутрішньо переміщених осіб</p>
--	---	---

<p>антикорупційної реформи в Україні: регіональний вимір. 2017. Координатор проектів ОБСЄ в Україні, проект Взаємодія-USAID^{vi}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розподіл і нецільове витрачання бюджетних коштів 2. Перевезення людей та контрабанда з непідконтрольних територій 3. Видобуток корисних копалин (вугілля, бурштин) 4. Ремонт будівель і шляхів 5. Пасажирські перевезення 6. Вирубка лісу 7. Морські порти 8. Митниця 9. Місцева політична корупція 10. Побутова корупція в освітній і медичній сферах 11. Комунальне майно (розтрата, непрозорі тендери, землевідведення, будівництво, дозвільна система, міський благоустрій) 12. Клановість у місцевій владі 13. Правоохоронні органи на місцевому рівні 14. Розпорядження земельними ресурсами 15. Правосуддя 	<p>в цілому. Координатор Проектів ОБСЄ в Україні, 2017^{xiv}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Охорона здоров'я 2. Освіта 3. Органи, що надають адміністративні послуги 4. Правосуддя 5. Правоохоронні органи 6. Енергетика: послуги населенню <p style="text-align: center;">***</p> <p>Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність. Соціологічне опитування, EUACI, 2020^{xv}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Митниця 2. Суди 3. Верховна Рада 4. Прокуратура 5. Медицина 6. Поліція 7. Земельні відносини 8. Містобудування 9. Будівництво великих інфраструктурних об'єктів 10. Енергетика 11. Приватизація підприємств 12. Публічні закупівлі 	<p>66. Інформаційна безпека та державні стратегічні комунікації</p> <p>67. Просування інтересів України у світі</p> <p>68. Захист від надзвичайних ситуацій та пожеж</p> <p>69. Державна політика у сфері міграції</p> <p>70. Безпека дорожнього руху</p> <p>71. Державна телекомунікаційна мережа, кіберзахист</p> <p style="text-align: center;">***</p> <p>Стан корупції в Україні: висновки для Антикоруційної стратегії НАЗК, 15.05.2020^{xvii}:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Правосуддя 2. ОВС і прокуратура 3. Податкова і митна сфери 4. Вибори та політичні партії 5. Охорона здоров'я 6. Оборона і безпека
---	---	--

На наступному етапі на основі зроблених записів було виділено сфери, які повторювались, та щодо яких аналітична команда погоджувалась щодо оцінки їх пріоритетності. Якщо окремий запис дозволяв побачити декілька сфер у одному записі сфери, вони обліковувались усі.

На основі зведення даних було укладено перелік з одинадцяти найбільш рейтингових сфер/галузей публічного управління та економіки:

- Державне регулювання ведення бізнесу
- Державні і місцеві закупівлі
- Енергетика і енергозбереження
- Земельні відносини
- Митна сфера
- Оборона
- Охорона здоров'я
- Правоохоронні органи у структурі МВС
- Правосуддя
- Ресурси децентралізації (органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад)
- Транспортна інфраструктура

III. ОЦІНКА НАСЛІДКІВ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У ГАЛУЗІ/СФЕРІ

Застосування цього критерію передбачає оцінку можливих негативних наслідків корупційного ризику у галузі.

Методологічною основою оцінки за цим критерієм є комбіноване застосування інструментарію аналітичних методів BIA (Business Impact Analysis) у розумінні стандарту ISO 31010 та PEST-аналізу для класифікації наслідків.

Раніше відфільтровані на основі оцінки актуальності галузі/сфери публічного управління були охарактеризовані за визначеними наслідками (уразливостями), що згруповані на політико-правові, економічні, соціальні та технологічні – класифікацією, яка використовується у PEST аналізі для оцінки впливу зовнішнього середовища на процес.

Для цілей оцінки за цим критерієм була використана така класифікація наслідків:

Політико-правові наслідки

1) порушення базових прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, встановленого законом порядку здійснення повноважень посадовими і службовими особами органів державної влади, загального правопорядку

2) зниження рівня правової культури

3) порушення державною своїх міжнародних зобов'язань

4) погіршення іміджу держави на міжнародній арені

5) порушення демократичних засад функціонування держави

6) зниження авторитету держави в українському суспільстві

7) зниження ефективності державного управління

Економічні наслідки

1) зменшення надходжень до бюджету

2) неефективне використання бюджетних коштів та ресурсів

3) привласнення, розтрата або заволодіння державним майном, звернення майна на користь інших осіб

4) порушення конкурентних механізмів ринку

5) порушення майнових прав фізичних осіб та юридичних осіб приватного права

6) погіршення інвестиційного клімату

7) порушення гарантій захисту інвестицій, що передбачені дво- та багатосторонніми міжнародними договорами про захист інвестицій, що можуть бути підставою для звернення іноземного інвестора з позовом до держави для стягнення компенсації

8) уповільнення економічного розвитку

Соціальні наслідки

1) гальмування соціально-економічних реформ
2) загострення соціальної нерівності
3) деформація суспільної та індивідуальної психології, деморалізація суспільства
4) підвищення показників еміграції

Технологічні наслідки

1) пошкодження, руйнування устаткування, будівель, споруд, об'єктів інфраструктури
2) забруднення навколишнього середовища
3) порушення умов експлуатації виробничих фондів
4) надмірне та неврегульоване накопичення побутових і промислових відходів

Для оцінки наслідків корупційних ризиків у визначених галузях було проведено опитування за методом Делфі. Зокрема була розроблена [гугл-форма](#), до заповнення якої було запрошено групу з 12 експертів. Серед кола опитаних були представники керівництва антикорупційних органів; спеціалізованої та правозахисної громадськості; експерти спеціалізованих донорських структур; науковці, які спеціалізуються на темі антикорупції. Кожний експерт відповідав самостійно і результати оцінювання наслідків не передавалися іншим особам.

Відповіді обраховувалися наступним чином:

1. Оцінка рівня загроз (до 3 балів за суттєві загрози у більшості відмічених наслідків політико-правового, економічного, соціального чи технологічного типу у кожній галузі).
2. Додаткові бали, якщо експерт зазначав інші, крім стандартизованих наслідків (міг бути виставлений один додатковий бал, якщо різні експерти навели додаткові наслідки, не враховані у стандартизованих).
3. Сума балів у кожній галузі.

**ТАБЛИЦЯ ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК ПОТЕНЦІЙНИХ НАСЛІДКІВ
КОРУПЦІЇ У ГАЛУЗЯХ**

Галузі/Результати	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	E8	E9	E10	E11	E12	Додаткові	Сума
Правосуддя	3	3	3	3	2	3	3	2	0	2	2	2	0	28
Енергетика і енергозбереження	3	3	1	3	1	3	2	0	0	3	2	1	1	23
Земельні відносини	3	3	1	3	2	2	1	1	1	3	1	0	1	22
Правоохоронні органи у структурі МВС	3	3	0	3	2	2	1	3	0	2	3	0	0	22
Державне регулювання ведення бізнесу	3	3	1	3	1	3	2	1	0	1	1	1	1	21
Транспортна інфраструктура	2	3	0	3	1	3	2	0	1	2	0	0	1	18
Митна сфера	2	3	1	3	1	2	1	0	1	3	0	0	0	17
Державні і місцеві закупівлі	2	3	1	3	1	2	0	1	0	2	0	1	0	16
Охорона здоров'я	3	3	0	3	1	3	0	0	0	1	0	0	1	15
Оборона	1	1	0	3	1	3	0	0	0	3	1	0	0	13
Ресурси децентралізації	3	3	0	3	0	2	0	0	0	1	0	0	0	12

IV. ОЦІНКА ЙМОВІРНОСТІ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У ГАЛУЗІ/СФЕРІ

Застосування цього критерію передбачає оцінку кількості виявлених випадків вчинення корупційного правопорушення у галузі, оцінку динаміки та потенційну вірогідність вчинення таких правопорушень у галузі/сфері.

Галузі/сфери публічного управління, обрані із застосування критерію актуальності, та визнані найбільш корупційно вразливими в результаті оцінки впливу наслідків корупційного ризику на них, підлягають оцінці на предмет ймовірності корупційних ризиків.

Зокрема, для аналізу за критерієм ймовірності було обрано п'ять галузей, що зайняли перші п'ять позицій в рейтингу за результатами оцінки наслідків, а саме:

- правосуддя;
- енергетика і енергозбереження;
- земельні відносини;
- правоохоронні органи у структурі МВС;
- державне регулювання ведення бізнесу.

Джерелами дослідження для аналізу за цим критерієм були показники Звіту про стан протидії корупції за формою № 1-КОР, записи Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (далі – Реєстр корупціонерів), публікації у засобах масової інформації, матеріали опублікованих авторитетних журналістських розслідувань, інформація про схеми, виявлені органами досудового розслідування, що були передані до суду, обвинувальні вироби.

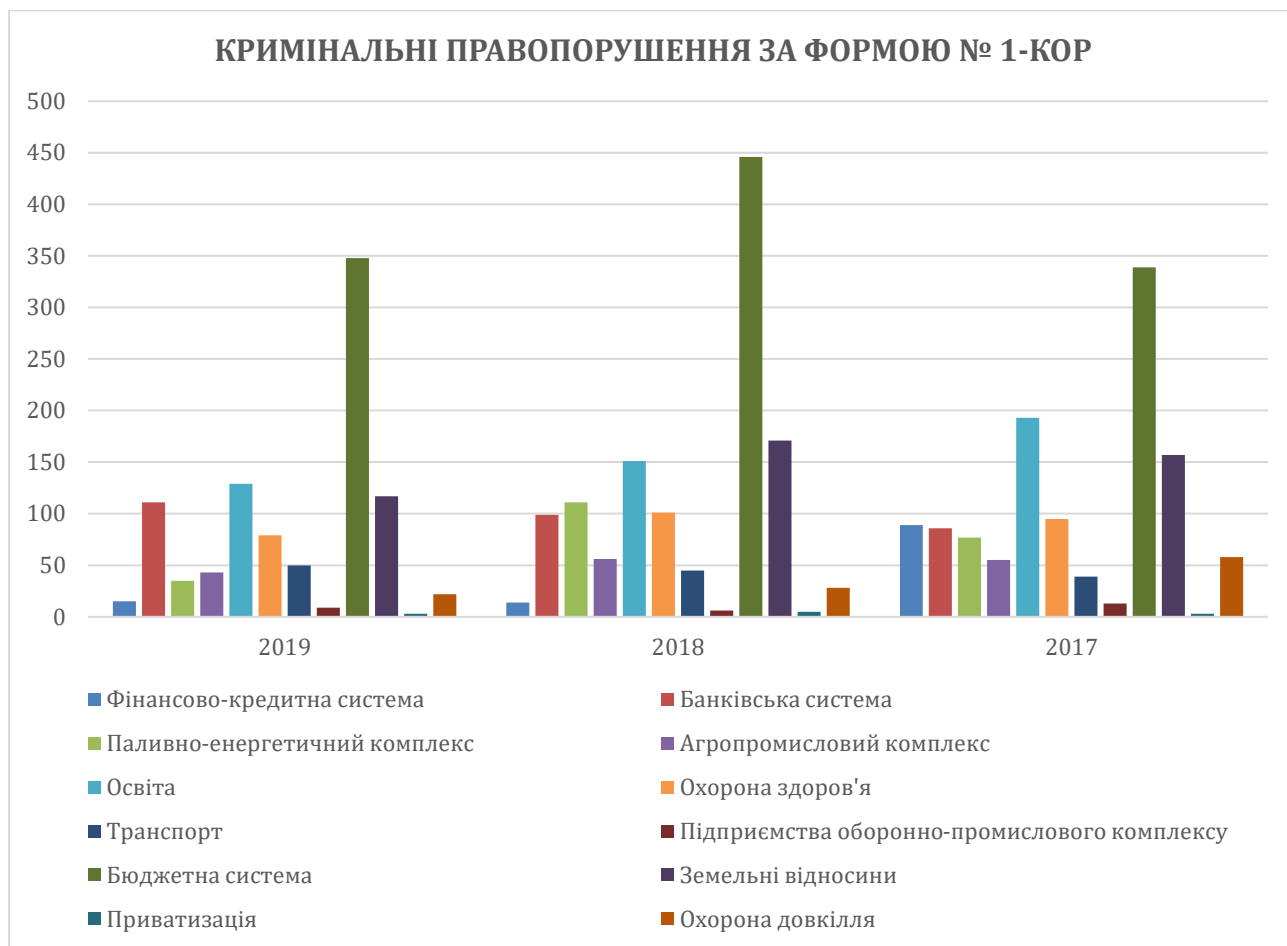
Звітність про стан протидії корупції за формою № 1–КОР^{xviii}

З метою належного відстеження результатів роботи підрозділів правоохоронних органів щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень та притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності осіб, які вчинили корупційні правопорушення, чинне законодавство України передбачає заповнення відповідальними суб'єктами форми звітності «Про стан протидії корупції» – № 1-КОР.

Вимоги заповнення звітності поширюються на органи прокуратури, досудового розслідування, спеціально уповноважені суб'єкти, які в межах компетенції безпосередньо здійснюють заходи щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень, місцеві загальні та апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя.

Так, у діаграмі нижче викладено відомості про кількість кримінальних корупційних правопорушень (досудове розслідування кримінальних проваджень яких закінчено) за 2017-2019 рр. З метою забезпечення комплексності дослідження нижче викладено повну інформацію про показники звітності за усіма сферами, що включені до звіту з тим, щоб потім виокремити з них результати у сферах, що досліджуються.

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА ФОРМОЮ № 1-КОР

Згідно даних звіту № 1-КОР найчисленніша кількість кримінальних корупційних правопорушень у 2017-2019 рр. виявлена у таких сферах, що були обрані для аналізу за критерієм ймовірності:

- земельні відносини;
- паливно-енергетичний комплекс.

Дані Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (далі – Реєстр корупціонерів) ^{xix}

Відповідно до статті 59 Закону України «Про запобігання корупції» відомості про осіб, яких притягнуто до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної або цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, а також про юридичних осіб, до яких застосовано заходи кримінально-правового характеру у зв'язку з вчиненням корупційного правопорушення, вносяться до Реєстру корупціонерів, який адмініструє Національне агентство.

До початку ведення Національним агентством Реєстру корупціонерів такі повноваження були покладені на Міністерство юстиції України.

Для оцінки було використано відомості Реєстру корупціонерів за період 2017-2020 рр. Станом на 31.08.2020 Реєстр корупціонерів містить 32 426 записів, з яких 14 628 було внесено в аналізований період часу.

За цей період до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень було притягнуто 2 659 осіб.

Серед оцінених сфер:

- правосуддя;
- енергетика і енергозбереження;
- земельні відносини;
- правоохоронні органи у структурі МВС;
- державне регулювання ведення бізнесу.

Щодо оцінки державного регулювання ведення бізнесу слід відзначити, що повноваження у цій сфері притаманні значній кількості органів. З метою системного підходу до аналізу даної сфери нами опрацьовано дослідження VoxUkraine, присвяченого , серед іншого, визначення динаміки найсуворіших державних регуляторів^{xx}.

Так, згідно висновків дослідження на основі даних [Opendatabot](#) за період з серпня 2017 року по серпень 2019 року найбільше перевірок проводили: Державна архітектурно-будівельна інспекція України (545 перевірок), Державна служба України з питань праці (274 перевірки) Державна служба України з надзвичайних ситуацій (235 перевірок).

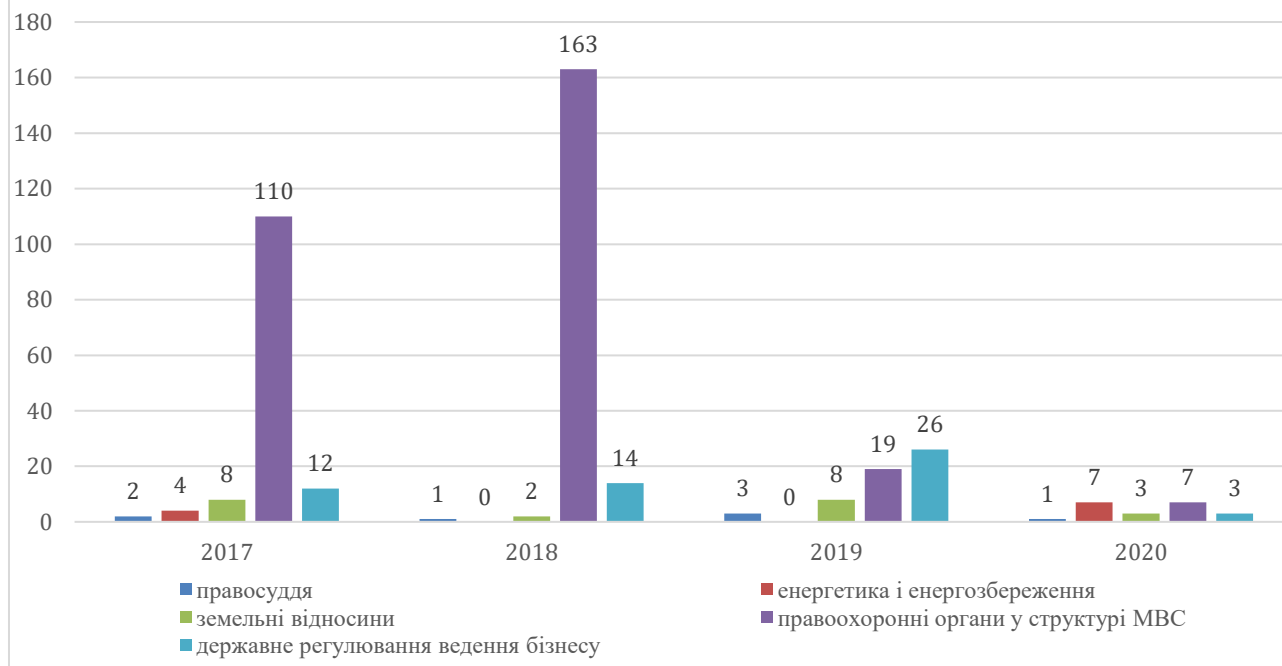
З урахуванням викладеного у сфері державного регулювання ведення бізнесу виділено 6 суб'єктів, які є основними регуляторами бізнесу в Україні, діяльність яких проаналізовано на предмет наявності у Реєстрі корупціонерів відомостей про притягнення посадових та службових осіб регуляторів до кримінальної відповідальності.

Серед них:

- Державна архітектурно-будівельна інспекція України,
- Державна служба України з питань праці;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Антимонопольний комітет України;
- Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;
- Державна екологічна інспекція України.

У діаграмі нижче викладено відомості про кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень за 2017-2020 рр. в обраних сферах.

КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРАХ ЗГІДНО РЕЄСТРУ КОРУПЦІОНЕРІВ

За результатами аналізу даних Реєстру корупціонерів найчисленнішу кількість відомостей про притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень у 2017-2020 рр. виявлено у таких сферах:

- правоохоронні органи у структурі МВС;
- державне регулювання ведення бізнесу;
- земельні відносини.

Аналіз відомостей суб'єктів, які здійснюють досудове розслідування корупційних кримінальних правопорушень

Ця частина дослідження присвячена аналізу відомостей, опублікованих основними суб'єктами, які здійснюють досудове розслідування корупційних правопорушень – Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) та Державного бюро розслідувань (далі – ДБР).

Водночас слід зауважити, що статистика відомостей про проведення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень органами Національної поліції України відображена вище у огляді Звіту за формою № 1-КОР.

Так, завданням НАБУ є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. НАБУ під процесуальним керівництвом прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі – САП) здійснює розслідування кримінальних проваджень, переважна більшість із яких розпочата за власними напрацюваннями детективів та аналітиків НАБУ, а також за матеріалами, отриманими від Генеральної прокуратури України та інших правоохоронних органів.

За результатами аналізу звітів діяльності НАБУ за період з 01.01.2017 по 30.06.2020 встановлено, що з попередньо визначених для аналізу за критерієм ймовірності п'яти галузей найбільш вразливими до виникнення корупційних схем є: 1) енергетика, 2) земельні відносини та 3) правосуддя.

Так, загальна кількість згадувань резонансних корупційних правопорушень визначених у звітах становить:

- судова система – 19 згадувань;
- енергетика – 13 згадувань;
- земельні відносини – 6 згадувань.

Водночас про корупційні правопорушення правоохоронних органів у структурі МВС ідентифіковано одне згадування, а інформація про корупційні правопорушення у сфері державного регулювання ведення бізнесу згадки взагалі відсутні.

Слід зазначити, що звіти про діяльність НАБУ, що опубліковані на офіційному веб-сайті носять описовий характер, та не містять точної статичної інформації щодо кількості досудових розслідувань корупційних правопорушень у розрізі сфер.

Щодо корупційної вразливості *судової системи* слід відзначити виявлене у червні 2019 року детективами НАБУ правопорушення, вчинене суддю Господарського суду Сумської області, яка попросила та отримала гроші в обмін на ухвалення рішення у господарській справі в інтересах підприємця, який звернувся до суду через порушення прав із боку однієї з сільських рад Сумської області в земельному питанні, однак у відповідь отримав пропозицію "вирішити" питання^{xxi}.

Паливно-енергетична сфера має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво та енергопостачання забезпечують енергоспоживання всіх інших галузей економіки та добробут населення. Водночас на сьогодні доводиться констатувати, що сфера енергетичних відносин залишається однією із найбільш вразливих до корупційних ризиків.

Показовим прикладом корупційного правопорушення в сфері енергетики є кримінальне провадження, розпочате відносно посадових осіб ПАТ «У» (У), найбільшого видобувника газу та газового конденсату в Україні. Три роки спільної діяльності ПАТ «У» із фірмами, підконтрольними народному депутату О., принесли держкомпанії всього 25 млн грн прибутку. Менш ніж за рік після викриття та припинення зусиллями НАБУ цієї корупційної схеми, прибутки «У» від реалізації сировини, видобутої на тих самих об'єктах, зросли більш ніж у 20 разів — до 560 млн грн (станом на початок липня 2017 року)^{xxii}.

Корупційна вразливість *сфери земельних відносин* є також визнаною, оскільки нині земля залишається одним з найпривабливіших об'єктів для корупційних зловживань та схем.

На дослідженні земельної корупції зосереджений окремих відділ детективів НАБУ. Вони систематизують зібрану інформацію у межах кримінальних проваджень щодо корупційних схем із землею та залучених осіб.

У сфері земельних відносин яскравим прикладом корупції є схема, за якою впродовж 2008-2016 рр. президія Н. ініціювала ухвалення низки рішень, направлених на передачу понад 100 гектарів державних земель у приватну власність. Йдеться про ділянки, які мали статус «особливо цінної землі» й повинні були використовуватися з дослідницькою метою. Але справжню цінність їм надавало їхнє географічне розташування — передмістя Києва (село Гатне), де ринкова вартість стартує від 5 тис. дол. США за сотку. Формально Президія Н. ухвалювала рішення з метою «задоволення конституційних прав громадян», проте здійснила це у незаконний спосіб, чим завдала державі близько 1 млрд грн збитків^{xxiii}.

Інформація про кримінальні корупційні правопорушення, розміщена на веб-сайті ДБР^{xxiv}, не дає змоги визначити актуальні корупційно вразливі сфери, оскільки відомості подано в залежності від виду діяльності службових осіб (Президент України, повноваження якого припинено, народні депутати, члени Кабінету Міністрів України, перші заступники та заступники міністрів, правопорушення, вчинені особами, посади яких належать до категорії «А», та найчисленніша категорія – інші).

Водночас відомості про злочини, вчинені працівниками правоохоронних органів та у сфері правосуддя, подано без виокремлення кримінальних корупційних правопорушень.

Враховуючи викладене, за результатами аналізу у публікаціях суб'єктів, що здійснюють досудове розслідування корупційних правопорушень було виявлено тенденції ймовірності виникнення корупційних ризиків (сфери викладено за рівнем спадання вірогідності виникнення):

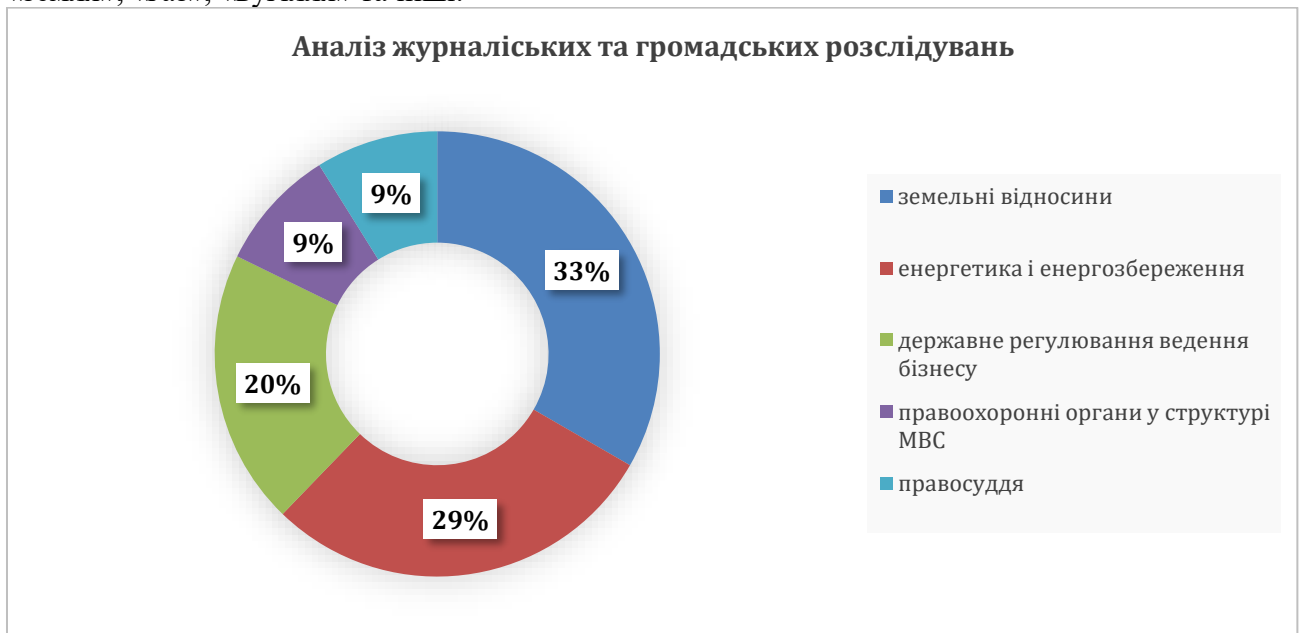
1. правосуддя;
2. паливно-енергетична сфера;
3. земельні відносин;
4. діяльність правоохоронних органів в структурі МВС;
5. державне регулювання ведення бізнесу.

Аналіз опублікованих релевантних журналістських та громадських розслідувань

З метою дослідження тематики корупції в журналістських розслідувань та спектру її висвітлення, було проаналізовано публікації та матеріали інтернет ресурсів «Громадський рух ЧЕСНО»^{xxv}, «Bihus.info»^{xxvi}, «Наші гроші»^{xxvii}, «Слідство.Інфо»^{xxviii}, «Центр Протидії Корупції»^{xxix}, «Трансперенсі Інтернешнл Україна»^{xxx}.

Аналіз здійснено за допомогою інформаційно-аналітичного програмного продукту групи компаній «NOKs fishes» – «Шукач.info»^{xxxi}, всього було опрацьовано публікації за 2019 та 9 місяців 2020 року.

Для пошуку використовувалися загальні ключові слова «корупція», «неправомірна вигода», «хабар», «привласнення», «розтрата», «підкуп», «збагачення» та похідні від них. Також для кожної сфери та галузі було використано спеціальні ключові слова, що склалися з повних, коротких та аббревіатурних назв органів; назв посад у цих органах; об'єктів, як то «земля», «газ», «вугілля» та інші.

За результатами аналізу було встановлено, то 33% публікацій присвячені тематиці земельних відносин (оренда землі, заниження нормативної вартості, незаконне виділення), 29% – енергетиці та енергозбереженню (вугільна та газова сфери), 20 % – державному регулюванню веденню бізнесу, переважно у будівельній сфері.

Отже, в результаті було встановлено, що найбільшого висвітлення зазнала корупція у сфері землі, енергетиці та державному регулюванні веденні бізнесу. Необхідно зазначити, що у сфері державного регулювання найбільше уваги приділено будівельній галузі.

Результати проведеного дослідження обраховувалися наступним чином:

1. Оцінка за аналіз кожного джерела (від 1 до 5 балів залежно від частоти виявлення).
2. Сума балів у кожній галузі.

Результати оцінки ймовірності корупційних ризиків

Галузі/Результати	1-КОР	Реєстр корупціонерів	Відомості суб'єктів, які здійснюють досудове розслідування	Журналістські та громадські розслідування	Сума
Земельні відносини	5	3	3	5	16
Енергетика і енергозбереження	4	2	4	4	14
Державне регулювання ведення бізнесу	Не є предметом звіту	4	1,5	3	8,5
Правоохоронні органи у структурі МВС	Не є предметом звіту	5	1,5	1,5	8
Правосуддя	Не є предметом звіту	1	5	1,5	7,5

V. ВИСНОВКИ

Участь НАЗК в управлінні ризиками у органах влади. Практика погодження Національним агентством антикорупційних програм державних органів у попередніх роках, численні державні та громадські антикорупційні розслідування продемонстрували недостатню готовність органів влади до самостійного ґрунтового аналізу корупційних ризиків. Попри те, що модель оцінювання корупційних ризиків та підготовки антикорупційних програм нормативно впроваджена та функціонує в Україні з 2018 року, переважна більшість відповідальних суб'єктів обмежують оцінку корупційної вразливості своєї діяльності формальними підходами.

Національне агентство не бере безпосередньої участі у оцінці корупційних ризиків, яку здійснюють суб'єкти перед прийняттям антикорупційних програм. Інструментами впливу НАЗК, що передбачені ст. 12 Закону України «Про запобігання корупції», є можливість непогодження антикорупційної програми з наданням обов'язкових до розгляду пропозицій та зауважень.

Для формування системних підходів у запобіганні корупції, оснований на моделі управління ризиками, Національне агентство впроваджує новий стратегічний напрям – аналіз корупційних ризиків.

Серед орієнтирів відповідального за цей напрям Департаменту запобігання та виявлення корупції – пілотування аналізу корупційних ризиків у кількох пріоритетних галузях управління/економіки.

Модель дослідження. Попереднє вивчення опублікованих експертних та соціологічних досліджень щодо уражених корупцією галузей/сфер публічного управління в Україні продемонструвало широке розмаїття поглядів учених, практиків та пересічних громадян, що не дозволило обґрунтовано обрати декілька сфер для стратегічного аналізу.

У зв'язку з цим було розроблено методологію визначення пріоритетних сфер для аналізу корупційних ризиків, яка передбачає послідовний алгоритм оцінки галузей/сфер, що дозволив їх рейтингувати на основі зрозумілих критеріїв.

У її основу покладена формула: $PI = RL(1) + IL(2) + LL(3)$.

Методологія дослідження, а також підходи до його проведення, демонструють процес виокремлення пріоритетних галузей для аналізу корупційних ризиків на основі об'єктивних доказових засад, що може бути орієнтиром для суб'єктів затвердження антикорупційних програм в частині аналізу корупційної вразливості власних функцій та процесів.

Результати дослідження. На першому етапі дослідження (*RL – Relevance Level*) було здійснено оцінку актуальності стратегічного аналізу корупційних ризиків. Зокрема, було опрацьоване як широке коло загальних програмних документів державної політики, звітів, стратегій, планів, моніторингових звітів міжнародних організацій, так і спеціалізованих досліджень у сфері корупції, опитувань, що характеризували галузі публічного управління/економіки в Україні як такі, що визнані корупційно вразливими.

Результатом цього етапу стало виокремлення сфер, які повторювались, та щодо яких аналітична команда погодилася щодо оцінки їх пріоритетності.

На основі зведення даних актуальності було укладено перелік з одинадцяти найбільш рейтингових за згадуванням у програмних документах сфер/галузей публічного управління та економіки в Україні.

На другому етапі дослідження (*IL – Impact Level*) було здійснено оцінку наслідків корупційних ризиків у галузі/сфері. На цьому етапі раніше відфільтровані на основі оцінки актуальності галузі/сфери публічного управління були охарактеризовані за визначеними наслідками (уразливостями), що згруповані на політико-правові, економічні, соціальні та технологічні – класифікацією, яка використовується у PEST аналізі для оцінки впливу зовнішнього середовища на процес.

Для оцінки наслідків було проведено опитування за методом Делфі шляхом заповнення гугл-форми цільовою групою з 12 фахових експертів у галузі публічного управління та запобігання корупції.

За результатами другого етапу дослідження за критерієм оцінки потенційних наслідків корупції команда проєкту звузила коло найбільш вразливих сфер до таких п'яти:

- правосуддя;
- енергетика і енергозбереження;
- земельні відносини;
- правоохоронні органи у структурі МВС;
- державне регулювання ведення бізнесу.

Підсумковим етапом дослідження (*LL – Likelihood Level*) стала оцінка ймовірності корупційних ризиків у галузі/сфері. Джерелами дослідження для аналізу за цим критерієм були показники Звіту про стан протидії корупції за формою № 1-КОР, записи Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, матеріали опублікованих авторитетних журналістських розслідувань, інформація про схеми, виявлені органами досудового розслідування, що були передані до суду.

За наслідками аналізу сфер/галузей за критерієм ймовірності корупційних ризиків визначені три сфери публічного управління та економіки, корупційні правопорушення у яких найчастіше зустрічаються як предмет притягнення до відповідальності або розслідувальної журналістики:

- земельні відносини;
- енергетика і енергозбереження;
- державне регулювання ведення бізнесу.

Цей рейтинг складає фінальний результат проведеного дослідження корупційної вразливості сфер публічного управління та економіки станом на жовтень 2020 року.

Результати дослідження сфер будуть враховані при здійсненні стратегічного аналізу корупційних ризиків Департаментом запобігання та виявлення корупції НАЗК.

Використані джерела

ⁱ Програма діяльності Кабінету Міністрів України: постанова КМУ від 29.09.2019 року №849. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-20#n2>

ⁱⁱ Стратегія реформування державного управління України на період до 2021 року: розпорядження КМУ від 18.12.2018 № 1102-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80>

ⁱⁱⁱ Corruption Perceptions Index. Transparency International. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-korupsiyi-2019/>

^{iv} Проект Закону про засади державної антикорупційної політики на 2020-2024 роки URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70007

^v Про запобігання корупції Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print>

^{vi} Сприйняття успішності проведення антикорупційної реформи в Україні: регіональний вимір. – Київ, 2018. – 124 с. Координатор проектів ОБСЄ в Україні, проект Взаємодія-USAID. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/375277?download=true>

^{vii} Річна національна програма під егідою Комісії Україна - НАТО на 2019 рік: указ Президента України №117/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019>

^{viii} Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>

^{ix} Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors: Compliance Report of Ukraine. Fourth Evaluation Round. GRECO. 2020. URL: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/16809d768c>

^x Anti-Corruption Reforms in Ukraine. Fourth Round of Monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan 2017. URL: <http://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-4th-Round-Report-Ukraine-ENG.pdf>

^{xi} Anti-Corruption Reforms in Ukraine Prevention and Prosecution of Corruption in State-Owned Enterprises 4th Round of Monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan 2018. URL: <https://www.oecd.org/corruption/anti-bribery/OECD-ACN-Ukraine-4th-Round-Bis-Report-SOE-Sector-2018-ENG.pdf>

^{xii} Реформи в Україні: громадська думка населення-2019. Фонд «Демократичні ініціативи», Центру Разумкова. 29 січня 2020. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019>

^{xiii} Корупція в Україні: сприйняття, досвід, ставлення. Аналіз загальнонаціональних опитувань 2015-2018. ПАСТ, КМІС. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/6343688805c078ceeea4aa6.97852084.pdf>

^{xiv} Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування підприємців, експертів та населення в цілому / Колектив авторів. – Київ: ОБСЄ, Ваїте, 2018. – 42 с. URL: <https://cutt.ly/0yn58E6>

^{xv} Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування підприємців, експертів та населення в цілому. EUACI, 2020. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/prezentatsiya-sotsiologichnogo-opytuvannya-koruptsiya-v-ukrayini-2020-rozuminnya-spryjnyattya-poshyrenist/>

^{xvi} Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року: розпорядженням КМУ від 03.04.2017 №275-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#n10>

^{xvii} Стан корупції в Україні: висновки для Антикорупційної стратегії, НАЗК, 15.05.2020. URL: <https://cutt.ly/gyR3dOH>

^{xviii} Звітність про стан протидії корупції за формою № 1–кор. URL: https://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm/

^{xix} Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/>

^{xx} Країна торговців, програмістів та краси. Аналіз нових бізнесів [Електронний ресурс] // VoxUkraine – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2RVWlZ6>

^{xxi} Суддю з Сумщини викрили «на гарячому» [Електронний ресурс] // НАБУ – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3cGNb8N>

^{xxii} «Газова справа»: обвинувальний акт стосовно народного депутата-організатора схеми скеровано до суду [Електронний ресурс] // НАБУ – Режим доступу до ресурсу: <https://tinyurl.com/yuwvd3j5>.

^{xxiii} Розслідування НАБУ в галузі АПК: держпідприємствам відшкодовано понад 70 млн грн [Електронний ресурс] // НАБУ – Режим доступу до ресурсу: <https://tinyurl.com/y5lq2ehj>

^{xxiv} Державне Бюро розслідувань [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dbr.gov.ua>

^{xxv} Громадський рух ЧЕСНО [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/>.

^{xxvi} Bihus.Info — антикорупційні журналістські розслідування [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: [Bihus.info](http://bihus.info)

^{xxvii} Наші гроші [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://nashigroshi.org>

^{xxviii} Слідство.Інфо [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.slidstvo.info>

^{xxix} Центр Протидії Корупції [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://antac.org.ua>

^{xxx} Трансперенсі Інтернешнл Україна/ТІ Україна [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://ti-ukraine.org/>

^{xxxi} shukach.info -Ваш гід в інформаційному просторі [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://shukach.info>